

Spis treści

Wstęp	11
Studium I: Badania nad mową dziecka. Przegląd kierunków i teorii badań nad mową dziecka	15
1. Wprowadzenie	17
2. Ustalenia terminologiczne	18
2.1. Czym jest <i>mowa dziecka</i> ?	18
2.2. Czynności mowy. Kompetencja językowa i komunikacyjna. Świadomość językowa	20
3. <i>Mowa dziecka</i> jako przedmiot badań	27
3.1. Okresy i kierunki badań mowy dziecka	28
3.1.1. Teoria ewolucji a badania mowy dziecka	28
3.1.2. Przełom pozytywistyczny w nauce i jego wpływ na badania mowy dziecka	30
3.1.3. Badania w I połowie XX wieku	33
3.1.3.1. Funkcjonalizm	34
3.1.3.2. Konstruktywizm	35
3.1.3.3. Behawioryzm	37
3.1.3.4. Strukturalizm	39
3.1.3.5. Osiągnięcia badań nad mową dziecka w I poł. XX wieku	41
3.1.4. Psycholingwistyka	42
3.1.4.1. Teoria gramatyki generatywno-transformacyjnej. Natywizm	43
3.1.4.2. Etnografia mówienia. Zwrot ku komunikacji	44
3.1.4.3. Teoria dyskursu. Badania nad tekstem	44
3.1.4.4. Przekaz kulturowy i jego rola w procesach akwizycji języka	45
3.1.4.5. Poznawcze aspekty kształtowania się mowy. Kognitywizm	46
3.1.4.6. Zakończenie	47
4. Dyskusja o źródłach języka w ontogenezie	48
4.1. Wprowadzenie	48
4.2. Uwarunkowania biologiczne i społeczne akwizycji języka przez dziecko	48
4.2.1. Wprowadzenie	48
4.2.2. Konstruktywizm a natywizm	49

4.2.3. Mowa i myślenie dziecka. Problem mowy egocentrycznej i uspołecznionej	55
4.3. Społeczne i kulturowe uwarunkowania akwizycji i rozwoju mowy dziecka	62
4.3.1. Zmiana paradygmatu badawczego w latach 70. XX wieku	62
4.3.2. Pragmatyczno-funkcjonalny model rozwoju mowy dziecka Jêroma Brunera	65
4.3.3. Socjologiczno-semantyczny model rozwoju języka Michaela Hallidaya	67
4.3.4. Proces socjalizacji dziecka a charakter przyswajanego przez dziecko systemu komunikacji w ujęciu Basila Bernsteina	70
4.4. Procesy akwizycji języka w ontogenezie w ujęciu kognitywnym	73
5. Zakończenie	77

Studium II: Zagadnienie normy rozwojowej werbalnej.

Problemy periodyzacji rozwoju mowy	81
1. Założenia opisu periodyzacji mowy dziecka	83
1.1. Cele opisu	83
1.2. Mowa dziecka. Uwagi wstępne	84
2. Psychologiczne modele rozwoju. Modele rozwoju mowy	88
3. Problemy wyznaczania językowej i komunikacyjnej normy rozwojowej	92
3.1. Czym jest językowa i komunikacyjna norma rozwojowa oraz zasady jej wyznaczania	92
3.2. Funkcje periodyzacji rozwoju języka i mowy	95
4. Periodyzacje rozwoju mowy	97
4.1. Wprowadzenie	97
4.2. Periodyzacje rozwoju mowy tworzone z perspektywy psychologicznej, psycholingwistycznej i lingwistycznej	99
4.2.1. Przykładowe periodyzacje psychologiczne	99
4.2.2. Periodyzacje psycholingwistyczne	104
4.2.3. Periodyzacje lingwistyczne	105
4.2.3.1. Wprowadzenie	105
4.2.3.2. Przykładowe periodyzacje	110
4.2.3.2.1. Wprowadzenie	110
4.2.3.2.2. Periodyzacja rozwoju mowy w ujęciu Leona Kaczmarka	111
4.2.3.2.3. Rozwój języka dziecka w ujęciu Pawła Smoczyńskiego	115
4.2.3.2.4. Kształtowanie się języka dziecka w ujęciu Marii Zarębinskiej	123
5. Próba syntezy opisu rozwoju systemu językowego w ontogenezie	134
5.1. System fonologiczny	134
5.1.1. Rozwój systemu fonologicznego	134

5.1.2. Rozwój słuchu fonologicznego (fonematycznego)	135
5.1.3. Rozwój świadomości fonologicznej w ontogenezie	137
5.2. System leksykalno-semantyczny	140
5.2.1. Wprowadzenie	140
5.2.2. Rozwój systemu w ujęciu Marii Zarębiny	140
5.2.3. Rozwój świadomości leksykalnej i znaczenia wyrazów	143
5.3. System syntaktyczny	144
5.3.1. Rozwój systemu syntaktycznego	144
5.3.2. Rozwój składni we wczesnych stadiach rozwoju wg Marii Przetacznik-Gierowskiej	144
5.3.3. Rozwój świadomości syntaktycznej dzieci	149
5.4. System morfologiczny	150
5.4.1. Rozwój morfologii w ontogenezie. Wprowadzenie	150
5.4.2. Rozwój kategorii przypadku rzeczownika. Badania Edwarda Łuczyńskiego	150
5.4.3. Rozwój słowotwórstwa. Badania Marii Chmury-Klebotowej	156
5.4.4. Rozwój świadomości morfologicznej	167
6. Okresy rozwoju mowy z perspektywy komunikacyjnej	168
6.1. Czym jest „perspektywa komunikacyjna” w opisie rozwoju mowy oraz jej istotne wyznaczniki	168
6.2. Stadia i fazy rozwojowe	169
6.3. »Mowa dziecka« jako specyficzne formy porozumiewania się dziecka z jego otoczeniem społecznym	171
7. Podsumowanie i uwagi końcowe	176
Zakończenie	179
Literatura przedmiotu	185
Spis tabel i schematów	193
Nota bibliograficzna	195
Abstract	197
Dorobek naukowy autora	201

Wstęp

Mowa dziecka to niezwykle interesujący poznawczo obszar badań, daje bowiem możliwość zbliżenia się do bodaj jednej z najbardziej tajemniczych właściwości istoty ludzkiej, jaka wiąże się z mową i myśleniem.

Podstawą myślenia ludzkiego jest mowa ujęzykowiona: myśl konkretyzuje się w słowie, ale też słowo dzięki swoim właściwościom pozwala oderwać myśl od konkretności i dzięki temu służy kreacji innych światów niż ten, w którym żyjemy i którego doświadczamy. To stanowi o wyjątkowości człowieka: za pomocą języka może on projektować i stwarzać rzeczywistość, która jest wytworem jego myśli i wyobraźni. Osiągnięcia technologiczne, których skutków doświadczamy na co dzień, byłyby niemożliwe bez języka.

Badając *mowę dziecka*, próbujemy odpowiedzieć na pytania, które nurtowały ludzi od zawsze: jak ukształtował się język w rozwoju gatunku ludzkiego, jaką rolę odegrał w rozwoju gatunku, jak przebiegał jego rozwój, jaki jest jego wpływ na kształtowanie się osoby, społeczeństwa, kultury, jak język wpływa na rozwój gatunku ludzkiego, co się dzieje, kiedy człowiek mówi, jakie mogą być skutki mówienia i inne. To wszystko możemy obserwować niejako *in statu nascendi*, obserwując proces kształtowania się mowy małego dziecka.

Współczesne społeczeństwa nazywane są społeczeństwami komunikacyjnymi. I choć termin *społeczeństwo komunikacyjne* można uznać za tautologię – istota społeczeństwa polega przecież na tym, że jego członkowie współdziałają ze sobą, co opiera się na komunikowaniu i porozumiewaniu się – to formuła ta nie jest niedorzeczna: cechą współczesnych społeczeństw okresu postindustrialnego jest to, że głównym narzędziem działania człowieka jest mowa, która dzięki nowym technikom komunikacji, z wielokrotnością swoich możliwości i zasięgu. „Nie ulega wątpliwości – pisze amerykański antropolog Richard Leakey – że pojawienie się mowy było ważną, jeżeli nie najważniejszą chwilą w ludzkiej prehistorii. Wyposażony w mowę człowiek stał się zdolny do wykreowania nowych rodzajów światów w przyrodzie: świata introspektywnej świadomości i świata wytworów, które dzielimy z innymi, a który nazywamy „kulturą”. Mowa stała się przekazywaczem, a kultura naszą niszą” [Leakey, 1995].

Dlaczego językowi przypisuje się tak znaczącą rolę? Dlaczego trudności w mówieniu lub brak mowy tak bardzo ogranicza osoby tym dotknięte w funk-

cjonowaniu społecznym. Aby to sobie uświadomić, przyjrzyjmy się dokładniej, jakie funkcje spełnia mowa.

Podstawową funkcją mowy jest funkcja komunikacyjna: mowa służy do przekazywania informacji innym ludziom o świecie zewnętrznym i wewnętrznym człowieka. Aby tak rozumiana funkcja komunikacyjna mogła być realizowana, tj. aby ci, których informujemy o czymś, zrozumieli nasz przekaz, musi istnieć nie tylko wspólny system znaków, za pomocą których te informacje przekazujemy, ale także jakaś wspólna wiedza o świecie. Ta wspólna wiedza o świecie jest zawarta przede wszystkim w języku. Funkcja przedstawieniowa albo poznawcza obok funkcji komunikacyjnej jest ze względu na sam przekaz informacyjny bardzo istotna. Wiąże ona język z inną sferą życia człowieka, mianowicie z myśleniem. „Język spośród całego naszego mentalnego wyposażenia, jest ukryty najgłębiej pod progiem naszej świadomości, trudno dostępny dla racjonalnych struktur naszego umysłu. Nikt z nas nie jest w stanie przypomnieć sobie okresu, gdy nie znał języka, a jeszcze mniej, jak go opanował. A stało się to wówczas, gdy po raz pierwszy udało nam się ogarnąć i wyrazić myśl” [Bickerton, cyt. za: Leakey, 1995: 26].

Mowę dziecko nabywa od swojego najbliższego otoczenia społecznego. Małe dziecko potrzebuje otoczenia społecznego stabilnego i stymulującego. W pierwszych latach swojego życia dziecko jest niezwykle uważnym obserwatorem tego, co dzieje się wokół niego i w związku z nim samym. Obserwując dorosłych, uczestnicząc w ich życiu, naśladując ich zachowania, kształtuje swój własny system zachowań, swój świat. Źródło rozwoju dziecka tkwi w jego otoczeniu społecznym: „[...] dziecko – mówi Lew Wygotski – wchodzi w stosunki z sytuacją nie bezpośrednio, ale za pośrednictwem drugiej osoby” i w związku z tym podkreśla się szczególną rolę mowy [Wygotski, 2006: 35].

We współczesnej psycholingwistyce, w której mocno jest podkreślany kontekst kulturowy jako istotny czynnik kształtowania się mowy, wymienia się dwa sposoby, jakimi środowisko kulturowe reguluje kontekst rozwoju poznawczego dzieci: „zwyczajowość poznawczą” i „aktywny instruktaż”. Pierwszy kontekst polega na tym, że ludzkie niemowlęta i dzieci, które są całkowicie uzależnione od dorosłych, wykonują te wszystkie czynności, które wykonują dorośli: jedzą jak dorośli, stosują się do ich porządku życia oraz towarzyszą dorosłym, gdy idą oni gdzieś lub coś robią. Kontekst ten ma bezpośredni wpływ na rozwój poznawczy. Drugi kontekst polega na tym, że dorośli ludzie, w odróżnieniu np. od szympanśów, aktywnie na ogół uczestniczą w rozwoju swoich dzieci, dostarczają wsparcia w tych obszarach kultury, które uznają za istotne, ważne z jakiegoś powodu. Ten aktywny, instruktaż odgrywa szczególną rolę w kształtowaniu się struktur poznawczych dziecka i jego języka [Tomasello, 2002: 108-111].

Oto dlaczego warto i należy badać rozwój mowy i języka dziecka z poznawczego punktu widzenia.

Ważny jest jednak również aspekt praktyczny tych badań. Wiedza o rozwoju mowy i języka jest wykorzystywana w szeroko rozumianej edukacji – do tworzenia programów edukacji językowej oraz opracowywania narzędzi i pomocy służących tej edukacji. Ważną rolę badania te odgrywają w reedukacji i terapii – w sytuacjach, kiedy osoba nie ma z jakiegoś powodu lub traci możliwości językowego komunikowania się z otoczeniem albo też możliwości te z jakiegoś powodu zostają ograniczone.

Opracowanie, które oddaję do rąk Czytelników, składa się z dwóch powiązanych ze sobą merytorycznie studiów o charakterze przeglądowym: Studium I *Badania nad mową dziecka. Przegląd kierunków i teorii badań nad mową dziecka* przedstawia stan, historię oraz główne kierunki badań na tle kierunków głównie lingwistycznych; Studium II *Zagadnienie normy rozwojowej werbalnej. Problemy periodyzacji rozwoju mowy* z kolei stanowi przegląd polskich badań nad mową dziecka. Znajdują się w nim m.in. przykładowo zinterpretowane przez autora opracowania wyniki badań nad wybranymi aspektami akwizycji systemu językowego dzieci polskich przedstawionych w wybranych pracach wybitnych polskich autorów oraz propozycja autorska nowej periodyzacji rozwoju mowy dziecka.

W przeglądzie tym starałem się oddać główne kierunki i tendencje rozwojowe badań nad mową dziecka. Przegląd ten – zdaję sobie sprawę – może wydać się wielu Czytelnikom niepełny lub tendencyjny. Taka jest natura wszelkich przeglądów. Jeżeli Czytelnicy uznają, że zostały w nim zaprezentowane główne problemy badawcze, to będę mógł uznać, że osiągnąłem założony cel.

Wiele problemów było prezentowanych w artykułach, które wymieniam w nocie bibliograficznej, i wystąpieniach w czasie konferencji naukowych oraz odczytów. Niekiedy były – w związku z wystąpieniami – zadawane pytania, które deprymowały, np. po co zajmować się periodyzacją rozwoju mowy dziecka, skoro tak dobrze została ona opisana przez Leona Kaczmarka. Czasami spotykałem się ze złośliwym stwierdzeniem: no to wiemy, że nie da się ustalić normy rozwoju mowy. Doceniając z jednej strony zasługi moich wielkich poprzedników, czego dowód dają w przedstawianym opracowaniu, widzę konieczność – choćby w związku z postępem prac w tym zakresie – nowych ustaleń i interpretacji. Z drugiej strony, tak bardzo potrzebne są nam w Polsce – piszę o tym w *Zakończeniu* do Studium II – systematyczne i szeroko prowadzone badania, które mogą przybliżyć nas do wiedzy lepiej pokazującej komplikację procesów przyswajania mowy przez dziecko.

Pomoc i zachętę merytoryczną, naukową zawdzięczam Koleżankom i Kolegom z Instytutu Polonistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego, zwłaszcza jego dyrektorowi, prof. drowi hab. Stanisławowi Dubiszowi, który podjął się pierwszej oceny tekstu i który zawsze w ciągu mojej pracy akademickiej służył mi radą, pomocą i wsparciem, za co jestem Mu do zgonnie wdzięczny. Dziękuję też pani prof. dr hab. Halinie Zgółkowej z Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu,

która od lat zajmuje się badaniami nad mową dziecka i z którą miałem okazję wielokrotnie o tym rozmawiać. Za cenne uwagi, które wpłynęły na ostateczny kształt *Dwóch studiów* serdecznie Jej dziękuję.

Dziękuję też moim Bliskim za ciągłą zachętę do pracy i wsparcie. Było ono ważne zwłaszcza w chwilach trudnych, których w minionym czasie nie brakowało.

Praca została skończona, oddaję ją więc Czytelnikom z nadzieją na życzliwe przyjęcie.

Józef Porayski-Pomsta

Warszawa, dnia 23 lipca 2015 roku